

STUDENA JE NERETVA

FRAGMENTI

Februarski dani nisu se razvedrali. Visovi i šume, pritisnuti snegom, sastavili se sa niskim tmurnim nebom. Čas je vejabo neg, čas bi vetar šibao mrzlim kapima kiše.

Ali za nas su se ti dani razvedrili dok smo bili još gore, pod Makljenom, u selima na izvoru Vrbasa. Odmah posle oslobođenja Prozora štab Desete brigade sišao je ovamo, u selo Duge.

POSLE PROZORA

Selo Duge smo poznavali odranije. Prošlog leta ovde su nekoliko dana boravili Mostarci.¹ Vidim kako sada neki naši drugovi razgovaraju sa belobradim dedama — kao sa starim znancima. Seljaci odmah pitaju za Vlada, Čedu i Rada,² znaju — za njihova imena. Rano je jutro, još se slabo vidi, a sve je na nogama, sve užurbano, u kretanju — i naši i meštani. Iz Prozora već pristižu prve kolone — konji sa ratnim plenom, ranjenici, gomile i gomile zarobljenika, Italijana. Negde pred podne stigoše i članovi štaba. Odmah se primećuje — svak ima ponešto novo na sebi. U Vlada nova oficirska kapa, sa zvezdom naravno. S njima zajedno svratio i Sava³ — on ima visoke crvene čizme na nogama. Najviše su nas interesovale dve ogromne bedevije, zbog svog neobičnog izgleda. Dlaka po trbuhu i nogama sasvim kratko podšišana, valjda da se životinja lakše oči-

¹ Treći — Mostarski bataljon Desete hercegovačke brigade.

² Šegrt, Kapov i Hamović.

³ Kovačević.

sti od blata. Nova sjajna sedla i ostala oprema. To je bio poklon, za komandanta i komesara brigade! . . .

Zarobljenici se vuku apatično, pomireni sa sudbinom. Do bar broj njih nosi čebad; drhte, pomodreli od zime. Poneki u ruci nosi porciju, ili torbicu o ramenu. Nije bilo potrebno jače obezbeđenje, tek tu i tamo poneki sprovodnik. Italijani idu bez reči, poslušno . . .

Iz Duga smo se spustili na cestu koja vodi u kanjon Rame, ka Neretvi. Izbismo pravo na najniži lakat. Gledam puste bunke, ograđene spletovim bodljikave žice. Na žici privezane prazne limenke od konzervi. Pričaju naši kako te konzerve mogu da budu jako nezgodne — kad se treba provlačiti na bunker.

»Čim dirneš žicu, limenke zaškripe ili zaklepeću!«

Da, ovi Italijani imaju dosta iskustva. Odavno ratuju, izveštili su se, naročito za fortifikacije. Ali, eto, sve badava!

Idemo cestom — mnogo još sasvim svežih tragova od našeg Prvog bataljona. Malo-malo pa gomila leševa u kanalu. U jednom povećem betonskom propustu, čitava gužva. Očigledno, bombe su napravile pravu kašu. Jedan kao da je živ — oslonio se leđima o zid, a oči široko otvorene. Malo dalje, sa ceste survani — do same reke — kamioni.

Svašta razasuto po cesti i uz cestu. Mnogo Italijana je ovde stradalo. Zastadosmo ispod jedne stene. Vidim, gledaju nešto: gore, pet-šest metara visoko, na kamenu sedi vojnik u zelenom šinjelu. Peševi šinjela i čakšire-noge — iskajišani, sve u krvi. Obema rukama pokazuje na te ostatke svojih nogu i jedva mu se čuje glas: »Akva, akva!«

Dogovaramo se šta da učinimo. Kako da ga skinemo odzgo, možemo li mu uopšte pomoći?

U Gračanici zatekosmo tenkove. Zavirivali smo ih sa svih strana. Neko je iz jednog izvadio klupko pređe i čerek suvog mesa. Komesar Čedo je sa nekim »majstorima« poslovaio oko tenkovskih motora. Nastojali su da ih što pre upale. Potajno sam im zavideo. Mi »pozadinci«, normalno, uvek smo poslednji. Malo ih je među nama koji nemaju kompleks niže vrednosti. Sećam se, samo jednom — negde gore kod Travnika — jedan drug iz neke čete pitao me — da li bi on mogao da dođe u agitprop brigade. Zna dobro — reče — da kuca na mašinu . . . Inače, mi smo svi »vrteli« na razne načine da nekako dospemo u jedinicu. Već nekoliko puta o tome sam razgovarao sa Crnim⁴ i Čedom.

⁴ Vaso Miskin.

Tu u Gračanici jedan od kurira dovuče odnekud bicikl.

»Evo ti, kaže, sigurno umeš da voziš!«

Produžio sam dalje na biciklu. Tako smo se i mi iz agitpropa »motorizovali« ...

Pre no što se nizastranu obori prema Neretvi, cesta prelazi preko reke a zatim kratko ide ravnicom. Naši su posekli stabla dudova i oraha i isprečili ih preko ceste. Nije bilo druge mogućnosti da se makar koliko zadrži motorizovana kolona neprijatelja.

Po mraku stigismo u Ramu. Kasabica vrvi od vojske. Obren Aleksić, komandir kurira, daje mi ključ i pokaza mi jedan dućan.

»Idi tamo s drugovima, pa se snabdejte ako nađete što vam treba.«

Trgovina mešovitom robom, vlasništvo jednog odbeglog ustaše. Tek pred takvim izborom čovek ne zna šta mu zaista treba. Sa Osmanom⁵ sam nekoliko puta punio i ispražnjavao ranac. Strpaš nešto primamljivo, zgodno, pa naiđeš na neku interesantniju dranguliju. Šteta, u vojnički ranac može veoma malo da stane! Setih se — Slobodan Šakota mi je neki dan pričao kako su borci njegovog bataljona bili u sličnoj situaciji, u Prozoru.

Spravali smo u jednoj prostranoj sobi, u zgradi železničke stanice. Italijani su upravo izašli odavde. Ali, ipak, neko je pre nas već na brzinu »pregledao« ono što je ostalo. Ja nađoh neke ilustracije. Na naslovnoj strani fotografija u boji: lepotica na pustoj plaži u svitanje, a dole piše — »La bella mattutina«. Minu me uspomena na šareni, privlačan svet i miran život. . . Ujutru gledam zid povelike utvrde tu iznad ceste, u Rami. Krupnim slovima, krečom ispisano: ROMA DOMA. Neko od naših je objašnjavao:

»To je antifašistička parola. Vojnici traže da idu kući, doma, u Rim . . .«

»Dobar znak« — komentarisali su drugi. »Njima je odavno dosta svega«.

Meni je izgledalo pomalo sumnjivo ovo tumačenje. Pitao sam prvog zarobljenika na kog naiđosmo i on mi objasni značenje parole: ono DOMA, to je od glagola *domare*, što znači oplemenjivati, kultivisati. Dakle: Rim nosi kulturu.

5 Đikić.

»To smo ispisivali najpre u Abisiniji« — tužno je klimao glavom Italijan. Mi smo se, naravno, grohotom smejali našem prvobitnom »antifašističkom« tumačenju parole.

»Na žalost, izgleda, da neće stići da nas mnogo kultivišu!«

Išli smo neko vreme puteljkom uz prugu, prema Ostrošcu. Razgovarao sam sa Borišom Kovačevićem, rukovodiocem našeg politodjela. Sedosmo na jedno mesto da ispušimo po cigaretu — imali smo pune džepove paklića sa plavim natpisima AOI — Africa Orientale Italiana. Boriša me slušao i onim svojim tihim i mirnim glasom na kraju reče:

»Videću sa drugovima. Ja mislim da si u pravu, treba da te pošalju u jedinicu. Sada ćeš, sigurno, biti korisniji tamo . . .«

Neretvu smo prešli u Ostrošcu, preko drvene ćuprije. Gledao sam mutnu vodu kako teče brzo i gotovo bešumno, noseći granje, iverje i busenje. Ježio sam se od pomisli: mora da je studena mnogo, sada, u zimu! Nigde ni blizu nije ličila na zelenu i bistru, penušavu reku, koja je prijatno rashlađivala u letnjim danima, dole na jugu.

Samo jednu noć štab je ostao u Idbaru. Ono meštana što smo tu zatekli izgledalo je veoma neljubazno. Zene su jedva progovarale i sklanjale se u mrak. Taj Idbar inače deluje pomalo stravično, naročito noću: sasvim uzan kanjon, rečica huči, a okolo se vertikalno uzdigle crne stene.

Sutradan smo se našli u Celebićima. To je opet sasvim blizu Neretve i ceste za Konjic. Oseća se blizina grada i po kućama — lepo doterane, većinom, i spolja i iznutra. I ljudi su prema nama daleko bolje raspoloženi. Bio je baš 24. februar, naši su napadali Konjic. Razapeli smo antenu i u 15 časova i 5 minuta našli »Slobodnu Jugoslaviju«, kao i svaki dan. Još se nije završila ni ona uvodna parola: »Rodoljubi širom zemlje, oružajte se i stupajte smelo . . .« — kad su iznenada zabrujali avionski motori. Poskakali smo. Dve-tri »štuke« došle su pravo na Celebiće — neprijatelj je, izgleda, tačno znao gde se smestio štab brigade. Petnaestak minuta »štuke« su besno zavijale, obrušavajući se na centar sela. Posle njihovog odlaska, nekoliko kuća ostalo je u ruševinama i oblacima dima. Zene su kukale iz sveg glasa. I naš novi radio (poreklom iz Prozora!) ostao je potpuno razlupan.

Dolaze neki drugovi iz bataljona, a Čedo ih upućuje na nove dužnosti. Formirana je i tenkovska četa. Jefto Radulović, brigadni ekonom, odmah navalio da ga pošalju, kao mitraljesca.

Želja mu je ispunjena, ode u tenkiste. I sa jednim okom (drugo je izgubio u Prvom udarnom bataljonu) Jefto je bio odličan strelac; pre mesec dana, u jednom maršu preko Vlašića, prvim hicem skinuo je vevericu s vrha jedne visoke jele! (Sutradan ujutru, posle napada na Konjic, Jefto je u svom oveštalom kožnom kaputu stigao do naših položaja — sam; njegov tenk, zajedno sa vozačem-Italijanom, ostao je oštećen, u gradu. Da bi zgoda bila još zanimljivija, negde oko podneva stigao je i taj Italijan, zarobljenik!) — Mene je pozvao Crni i kratko mi objasnio da su, najzad, rešili da me pošalju u jedinicu. »Za sada« — reče mi — »dok se malo ne privikneš, bićeš zamenik komesara, partijski rukovodilac u Pratećoj četi Petog bataljona«. Ruku na srce, nisam bio nezadovoljan »položajem«. Glavno je da se maknem sa agitpropovskog posla — pet meseci sam već stalno u »pozadini«.

Kasno noću došla je hirurška ekipa divizije. Razgovarao sam sa doktorom Papom. Njegove bele suknene čakšire bile su umrljane krvlju; tih dana, vidi se, imao je pune ruke posla. Onda sam čuo da je pred Konjicom, između ostalih, poginuo i Karlo Batko. Cutljivi, skromni radnik, bravar iz Mostara, koji se od 1928. borio u prvim redovima KP. Poznavao sam ga iz predratnog ilegalnog rada, a leta 1941. neko vreme bili smo zajedno u Lukavcu, sa Dukicom Grahovcem. Dugo sam nosio vunene čarape koje mi je dao kad sam »premešten« iz Nevesinja.

Pred polazak iz štaba, sutradan, saznao sam jednu novost koja nas je sneveselila: stiglo je naređenje iz divizije — sve snage se rokiraju nazad, na desnu obalu Neretve. Šta je to sad? Zar ipak nećemo u Hercegovinu, a već smo zakoračili na njeno tle? Opet u bosanske planine . . . Pomislio sam, slučajno, i na datum: 28. februar. Čovek u ratu lako postaje pomalo i sujeveren — u mom dnevniku stalno osmica predstavlja početak jednog novog poglavlja.

»Bolje je da Neretvu pređete kakvom skelom, da upriječite« — savetovali su nam neki u štabu. — »Treba da požurite, lijeva obala postala je nesigurna!«

Išao sam sa Fikretom i dvojicom kurira iz bataljona. Njima se i tako i tako žurilo. Imali su jedno konjče. Na cesti kod Lisičića predložiše: Neretva je ovde razlivena, plitka — ima gaz — malo ćemo se skvasiti, ali ćemo zato dosta skratiti put i nećemo rizikovati da idemo drumom do Ostrošca, na ćupriju . . .«

Složio sam se bez premissljanja. Onaj jedan Livnjak pojahao je konja, a mi se uhvatili za rep, jedan za drugog. Ali, odmah smo uvideli da je to glupo i nemoguće. Uh, kako je bila studena Neretva! Kad smo se vratili, trebalo je na brzinu ocediti nogavice i obrisati noge. Ipak je bolje — cestom, suvim, pa makar se sreli sa neprijateljem. Govorio sam sebi: nikad više dobrovoljno u Neretvu. Mnogo je studena, brate, naročito u vreme »krstovdanskih mrazeva«.

SA LIVNJACIMA

Uputili smo se Neretvicom, prema Podhumu. Tu negde, među snežnim šumovitim ograncima Bitovnje, u Kostajnici ili Gostovićima, nalazio se Peti. Jedva pronađosmo štab. Živko Jošilo, komesar, i njegov zamenik Franc Novak, upravo su u zavetrini jedne kuće držali neku konferenciju. Živko me srdačno dočeka. Nađoh dosta poznanika. Prvi mi je upao u oči Bundi Franjo Bodimir; imao je zavoj oko glave, ispod kape — ranjen je na Prozoru. Ljudi uvek srdačno pozdrave onog koji »iz pozadine« dođe u njihovu sredinu.

Uskoro sam se našao u Pratećoj četi. Četrdesetak boraca svega, — dva teška bacača i četiri teška mitraljeza. Komandir Zoro, Ante Kelava, jednooka junačina, dugo mi je tresao ruku. Imao je taj čovek neko naročito držanje — neki prkosan izraz koji je govorio o preziranju smrti. Imponovao mi je od prvog susreta. Komesar Strahinja Pažin, livanjski srednjoškolar, rumen u licu, sa kožnom kapom, uvek se nekako stidljivo smeškao. Skoro čitav bataljon sastavljen je od Livnjaka — to su borci iz odreda »Vojin Zirojević«, koji je u jesen 1941. formiran u Cincar-planini. Svi su bili — kao jedna porodica. Čak su se i oni brojni Dalmatinci potpuno s njima srodili. To se osećalo pogotovu u jednoj maloj četi. . . Komandant bataljona Pavle Vučkoje, naš Bilećanin, ovde se dobro snalazio. I Danilo Komnenović, njegov zamenik, moj Poplačanin, s kojim sam zajedno pošao sa Divina, onog prvog junskog dana prošle godine, i on je bio već kao Livnjak; taj se svuda dobro osećao, samo da se dobro i junački ratuje.

Ovih prvih dana marta nismo imali nekih jačih okršaja. Pomerali smo se podno Bitovnje, Livnjaci su bili odlično raspoloženi — ide se nazad, prema Cincaru i Livnu. Mi Hercegovci smo, naravno, zebli i teško gazili duboki sneg. Neko je doneo

glas da je stigao čitav odred naših drugova iz Hercegovine. Radovao sam se što ću opet sresti Domazeta, Dušana Brstinu, Mirka Mihića i toliko starih dobrih drugova.

Ukopavali smo naša teška oruđa na strmini ispod jednog zavejanog zaseoka. »Prodiru Švabe i četničke bande prebacile se na ovu stranu Neretve« — tako se govorilo. Naide Vlado Tomanović — stalno u onoj svojoj kratkoj dolamici, sa dogledom i baterijom na prsima.

»Kako se snalaziš?« pita me i smeje se. »Sada i tako nemamo vremena da izdajemo 'Udarnik'!«

»Eto, šlus sa agitpropom!« i ja sam bio veseo. Vlado je pisao članke za prve brojeve našeg brigadnog lista i potpisivao ih pseudonimom »Slus«. Tada me je konsultovao oko tema i sadržine. Sada je stručnjački pregledao kako smo ukopali mitraljeze i stavio neke primedbe. Od njega saznadoh da je sinoć u štab brigade stigao Avdo Humo, iz Sarajeva — u uniformi domobranskog oficira, i da je doneo razne novosti.

Malo kasnije, na našem sektoru došlo je do prvog sukoba sa četnicima koji su se odnekud zabacili za leđa naše 2. čete. Naš prozorski »fijat«, zabijen u mrzlu zemlju i sneg na svojim visokim tankim nožicama, uhvatio je nisku crnih figura na čistom belom proplanku. Prhnuli su kao vrane.

Pred nama se uzdizala Bitovnja — visovi joj umotani u magluštine. Dobro smo je upoznali prošlog leta. Pričao sam mojim Livnjacima kako smo se gonili sa Švabama i kako smo za basali sred noći u duboku potočinu, po najgoroj provali oblaka. Sad smo opet prolazili tamo, ali — u kom pravcu? Opet, izgleda, prema istoku. Pa kud li ćemo, najzad, izbiti?!

Na jednom snežnom proplanku zastali smo da se odmorimo. Nebo se beše izvedrilo. Odjednom se pojavio avion — neprijatelj je uporno tragao za nama. Upravo sam pričao sa Mirkom Mihićem; malo dalje dremuckao je Alija, konjovodac. On je odmah skočio i stao da traži sklonitije mesto. Badava ga je Mirko opominjao:

»Lezi, ne mrdaj!«

Kad je poslednji put zaokružio, Namac izbacio nekoliko bombica. Pogodi posred našeg dobroćudnog Alije. Eksplozija ga je prosto raznela — leva ruka odletela čak iza jednog zida.

Dole, niže, izbili smo na rub guste crnogorice i odatle pomagali jednu našu četvu, koja se sukobila sa četnicima. Sime Pleština, omladinski rukovodilac, Solinjanin ili Trogiranin, u-

bacivao je žurno jednu po jednu minu u cev bacača i psovao u po glasa. Šuma je ječala. Čuli smo kako Livnjaci tamo napred hajkaju za četnicima. Kasnije dođe komandir Luka Džalto, hladnokrvna stasita ljudina — livanjski šofer, sa nekakvom lullicom koju nikad nije vadio iz usta.

»Hajde« — kaže — »da vidiš pravog četničkog vojvodu!«

Bio je to kolos — pročelav, dugačkih kosa i prosede kovrdžave brade. Preko sivog suknenog džamadana obavijen ređenik. Prelistavam nekakve hartije. Tu je i legitimacija »nacionalne antikomunističke milicije«. Ovaj se zove — »Nik. Bojović«. Baš tako piše na karti. I neka zvanična pisma naslovljena su tako: »Vojvodi četničkom, bratu Nik. V. Bojoviću«. Neslavan imenjak bojnog vojvode Petra Bojovića.

Nalazimo se u povećem selu — Trešnjevici. Sreli smo se ovde sa još nekim našim bataljonima. Pozdravljam se sa Mostarcima, i oni odnekud izbiše. Predstojala je neka važna borba, osećalo se to u vazduhu. »Miriše na barut« — što kažu. Peti je ostajao tu u rezervi, a ostali su odlazili. Gledao sam kako džepove i torbice pune bombama. Pominjao se Kvak — nije bilo teško zapamtiti to čudno ime. Tek duboko u noć video sam šta je predstavljao taj Kvak: čitav sat i više u tmuni je bleskalo nebo a bombe gruvale, kroz kлокot mitraljeza. Nešto slično doživio sam, neposredno, samo na Kupresu, prošle godine, druge noći napada.

Sutradan i mi stupismo u dejstvo. Teška »breda« zaista uliva veliko samopouzdanje, kad je čovek uhvati s obe ruke a palcem pritisne dugme. Njen šaržer ide kao valjak na pisaćoj mašini.

I najzad, evo nas ponovo silazimo prema Neretvi. Zapravo — trčimo. Sve tri čete su daleko napred a mi nešto zaostajemo, sa konjima. Čitavo pre podne ne prestaje pucnjava. Švabe beže niz strmine ka reci, ali još pružaju otpor. Ovde je skoro sasvim okopnelo, lakše se ide. Na nekoj uzvišici našao sam se sa Danilom Komnenovićem; on mi pruži svoj dohled:

»Na, pogledaj — da vidiš prizor!«

Nemci su gotovo trkom u neredu izbijali dole na obalu reke. Velika gužva ljudi i konja. Gaze odmah da bi se što pre dokopali suprotne, sigurnije obale. Poznadoh mesto: to je baš negde onde, kod Lisičića, gde sam pre desetak dana pokušao da pregazim Neretvu, s onim kuririma.

»Boga mi, studena je Neretva« — kažem Danilu. — »Švabe će se brzo u to uveriti!«

Naša kolona s pesmom silazi prema širokoj reci što se mutno sjaji u kotlini. Nailazimo na neku jedinicu — odmara se pokraj puta. Ne prepoznajem ljude, pa pitam:

»Koji ste?«

»Peta« — kažu. Naši stari drugovi! Onda poznadoh jednu drugaricu kratko podšišane svetle kose. Evo još nekih; u Petoj sam bio posle njenog formiranja, mesec dana. Izenenada spazih jednog nasmejanog brku sa kačketom. Jovan Gnjata! Nije se mnogo promenio — samo mu, izgleda, fale još neki zubi.

»Kad ćemo na Vraćenoviće?« — ljubim se sa Jovanom, pa pričamo o novostima i zdravlju, ne osvrćući se na kolonu koja odmiče. To su najlepši trenuci u ratu — kad iznenada sretnoš starog druga, živa i zdrava! Jer, nemaš vremena da misliš na određeno lice; tek — sretnoš nekog i kaže ti: poginuo je tu i tu...

STUDENA JE NERETVA

Za naše pojmove — bogata su ta sela, u stranama, duž desne obale Neretve. Puno voća, suvog, naročito krušaka i oraha. Dobro smo se gostili nekoliko dana. Zoro je uvek znao da izabere pravo mesto gde da smesti svoju četu! Ko zna, koliko ćemo se još muvati ovuda oko reke. Iz jedne povelike domaćinske kuće, čiji je vlasnik odbegao u grad, doneli su pun ranac očišćenih oraha; to je, izgleda, bilo spremljeno za »izvoz«, u Sarajevo ili dalje. Strahinja je pravično razdelio, kapom. Ja sam svoj deo zavio u krpu i turio negde na dno ranca. Neka se nađe; sada mi je bila dovoljna jedna šaka. Drugi su grickali, duboko u noć.

Sa nestrpljenjem čekam bataljonske kurire — ima li kakvog novog materijala iz brigade, kako sada ide sa radio-vestima i ostalim. Bio sam siguran da će to sve Osman odlično obavljati. U biltenu koji smo upravo dobili (umnožen je pre dva dana) glavna je novost — Crvena armija zauzela Ržev. »Nastavljaju se žestoke borbe u dolini Neretve, južno od Konjica« — saopštava naš Vrhovni štab ... Mi se, međutim, još uvek vrmamo ovuda između Rame i Neretve, dolazi do manjih okršaja sa Nemcima i četnicima, ali niko nikud ne miče. Vreme je uvedrilo, u daljini se sada lepo vidi Prenj, iz dana u dan brojimo avione koji prolaze. Tamo prema jugu, zaista, strašno tutnji.

U Kućanima, velikom selu poviše Rame, posetila nas je pozorišna grupa Vrhovnog štaba. Pred početak predstave upoznao sam se sa nekima od tih drugova-umetnika. Beše i lepih drugarica. Razgovarao sam sa Jožom Rutićem. On veli: »Ima ovde s nama jedan vaš Hercegovac!« Kad spomenu ime — Repak, pomislio sam da može biti — Stočanin.

»Jest, ja sam rodom iz Stoca« — potvrdio mi je taj onizak čovek, markantnih crta. »Samo, davno sam otišao...« Pričao mi je o svojoj umetničkoj karijeri. Na početku programa govorio je Veselin Masleša. Posle, usred jednog skeča, pojavi se komandant Pavle i žurnim koracima prođe ispred prvih redova gledalaca. Zvao je nekog od komandira i glasno saopštavao: »Evo Nemaca...« Tako se predstava i ne završi do kraja.

Pavle se beše razboleo, već dva-tri dana, pričali su, imao je vatru. Odmah posle Kućana otišao je u brigadnu bolnicu.

Bataljon je ponovo silazio prema Neretvi, obali njenjoj. Jedan deo nalazio se u rezervi štaba brigade. Dan-dva bili smo smešteni u Huduskom, iznad same Neretve. Tu sam se video sa skoro svim drugovima iz štaba brigade i prištapskih jedinica. Ali, ubrzo nas pronađoše italijanski avioni. Žestoko su bombardovali selo i nisu loše gađali. Nekoliko bombi palo je i oko štaba. Parče bombe ranilo je i pomoćnika komesara — Crnog. Onda nam neko saopšti: »Poginuo Pavle!« Komandant našeg Petog, Pavle Vukoje, ostade tu, u blizini mesta gde se spajaju Rama i Neretva.

Beše upravo podne kad smo se našli na samoj obali Neretve. Sa našim bataljonom išao je i štab brigade, i čitava komora. Vojska se gomilala duž obale, podno pruge i drumu. Znači — ipak ćemo preko Neretve! Dakle, promenila se situacija!

»Izgleda da ćemo gaziti« — govorilo se. Ako je potrebno, gazićemo, pregaziti. Samo neka se ide napred, da se ne vraćamo u Bosnu.

U blizini se nalazila železnička stanica Zugličići. Danilo je načinio plan. Čula su se razna glasna naređenja, borci se rastrčali. Odnekud (sa stanice) dovukoše dugačku čeličnu žicu i dvojica-trojica hrabro zagaziše u reku, vukući jedan kraj žice. Isplivali su na drugu obalu, nešto niže — tamo su preneli i privezali onu žicu. »Samo da sada avioni ne nalete« — ljudi su pogledavali u nebo. Izuvali smo se i zavrtali nogavice, koliko se više moglo...

Studena je Neretva, zbilja. Studena i letnjih dana, a pogotovu u početku marta. A još ako čekaš da se iznad nje pojavi neprijateljski avion.

Bio sam negde na sredini reke, kad se začuo avionski motor. Zastao mi je dah. I drugima tako — verujem. Srećom, usamljena letelica išla je na velikoj visini, po nekom drugom zadatku. Već nakon sat-dva mi smo se, obuveni, peli uz strmi obronak na levoj obali. Sustigao sam Radu Hamovića — bio je raspoložen više nego obično. Pričali smo o Hercegovini, o Stocu i Dabru — kad li ćemo tamo stići i šta nas čeka. Narod nas, sigurno, očekuje »k'o ozebo sunce«... Nije trebalo dugo pa da se dobro zagrejemo i zaboravimo na studene talase Neretve. Poneki su malo šmrkali ili kijali. Sve je, dakle, prošlo u najboljem redu.

Posle dva-tri sata hoda izbili smo uzanom stazom do Jablanice. Pred nama se tada ukazala dotle neviđena slika.

Poznavao sam odavna železnički most na Jablanici; dosta puta vozom sam tuda prolazio. Sada sam, još izdaljeg, video kako se prelomljen po sredini, zagnjurio u Neretvu. Vesto improvizovanim drvenim mostićem, pokraj džinovskog čeličnog skeleta, kuljala je nepregledna bujica ljudi i konja. Negde dalje, niže u kanjonu, u pravilnim intervalima grurali su topovi. Među strmim liticama jeka je gromko odzvonjavala.

»Naši ne štete municiju, sada je ima dosta« — govorili su borci.

»A kuda bi s njom tolikom? Sad nam je jedini pravac — Prenj.«

Ulogorili smo se na prostranoj ledini iza povelikog bunkera-tvrđave. Pošao sam sa nekim drugovima do mosta i gledao vojsku kako prelazi. Polako, s naporom, klatile su se desetine i desetine nosila. Nosači, većinom Italijani — mnogi sa alpskim šeširima, posrtali su i teško disali. Nailazile su mase ljudi i žena u seljačkom ruhu. To su zbegovi, izgleda, koji se povlače zajedno sa vojskom, iz Krajine ili s Banije. Ima ličkih kapa, sa kićankama. Moj drug Livnjak pokazivao mi je prstom:

»Vidiš onog plećatog brkajliju, komandanta? To ti je čuveni lički junak Nina Maraković. Onaj tamo, što se okrenuo, ono je Vicko Krstulović...« I tako dalje. Prvi put sam gledao razna lica, o kojima sam dotle slušao, ili čitao u partizanskim biltenima.

Spustila se noć i mi smo se spremali za počinak na onoj ledini. Završavao se taj burni deseti mart. Svuda okolo plamsale su vatre, vrvelo je od ljudi, konja i goveda. U blizini naše vatre neko se glasno objašnjavao. »Gde vam je komesar?« — pitao je povišeni glas i ja zaključih da se radi o nekom rukovodiocu. Gle, koga poznadoh, u mraku! Duško Kostić, dugajlija sa naočarama. Prilično izmršao. Samo jednom smo se sreli, u Blatnici na Usori — posle rastanka iz onog agitpropa Pete crnogorske.

»Gde si to ti sada?« — pitam ga.

»U politodjelu banijske« — priča mi stari drug. — »Borci su nam se mnogo napatili, sada još pomažu i evakuaciju ranjenika...« — Pitali smo jedan drugog, po običaju, za poznate. Nije bilo vremena za opširniji razgovor. Još pomenuh jedan njegov stih:

»Je li kolona svrdla gusti mrak?« Naime, ono »svrdlanje« beše mi ostalo u sećanju iz jedne njegove pesme.

Negde oko ponoći — uzbuna. »Gasi vatre, gasi vatre!« — vikali su na sve strane. No, ubrzo se sve opet stišalo, bez ikakvih posledica: avion je odzujao dalje, kroz crne visine.

Kad smo ujutru krenuli uza stranu, kanjon se jednako prolamao. Možda su naši već stigli pred Mostar? Ali, neko objasni da je to Četvrta, malo južnije, kod Drežnice.

Gore uvrh strane video se Krstac.

»Tu je Vrhovni štab« — u poverenju reče jedan drug. Usiljenim maršem, uzanom stazom pokraj nas prolazila je neka jedinica. Poznadoh — proleterci.

»Koja je to jedinica?« — zapita neko.

»Prvi Prve!« — nehajno, ali sa neskrivenim ponosom i ne osvrćući se dobaci jedan iz kolone. Kad god smo se tako sretali, gledao sam ih sa divljenjem i nekakvom zavišću.

Ljubina beše sasvim pokrivena snegom. Uz jednu klizavu strminu sustignem poluživo kljuse, na kome se jedva drži borac, umotan u ćebe.

»Pomozi mi, druže, samar će spasti!« — prozbori ranjenik. Prepoznade me, zatim, i osmehnu se. Ja njega nikad ne bih poznao: taj bleđi ispijeni čovek što je drhtao na kljusetu bio je Mirko Banjević — pesnik, komunista. Letos — vodnik u jednom bataljonu Pete.

Zatim, druga slika: uz stenu pokraj puta odmaraju, drhtureći ispod ćebeta, njih dvojica. I mi sedosmo da malo predah-

nemo. Sansir, stari komunista iz Solina, naš intendant, preturao je po torbici i tražio — valjda, nešto za žvakanje.

»Drugovi, imate li šta da se pojede?« — pitali su oni ranjenici. — »Izgubili smo naš ešelon; tamo u komori ima još dosta hrane . . .«

Sansir pronade italijanski dvopek. Ja se setih onih oraha u krpi; iščeprkao sam ih sa dna ranca. Šaka oraha bila je mnogo slađa i prijatnija ovde, na Ljubini planini.

U jednoj zavaljenoj rupčagi, u snegu se zaglavili konji i mazge. Na njima — preteški delovi topova. Neki snažni ljudi podmeću leđa, objašnjavaju se i psuju glasno. Po »gospama« zaključih odmah — Dalmatinci.

»Haubički divizion« — okosi se jedan — »Šta gledate, za pasa boga, pomozite nam!«

Mrak se hvatao kad smo oborili niz drugu stranu planine. Međutim, svi smo znali da je tu blizu još i Prenj, suroviji i neprohodniji od svih planina koje smo do tada prelazili. Da li ćemo ga zaobići ili će se i on isprečiti na našem putu u dubinu Hercegovine?

U GUDURAMA PRENJA — POLJE CRNO

Negde sa strane, u mraku, žmirkala su nekolicina svetla.

»To je selo Bijela« — objašnjavao je neko. — »Tu su Mostarci grdno nastradali letos.«

U suprotnom pravcu — nije daleko Konjic. Idemo uzbrdo, prečicom, prema cesti koja iz Konjica vodi na Boračko jezero. Stalno požuruju kolonu, sa čela i začelja. Pre svitanja valja se izvući gore, na Borke. U kotlinu lako mogu da provale Nemci i Italijani, četnika već ima dosta.

Na malu planinsku zaravan, u selo Borke, stigismo u svitanje, sa pesmom. U sećanje izbijaju slike iz predratnog planinarenja, lepe uspomene na izlete s bratom, koji su vodili ovim putem, na jezero. Kad se prođe malo dalje, iz šume pukne nezaboravan pogled na Boračko jezero, koje se zeleni i sija kao smaragd, uokviren crnom šumom — pritisnutom sada snegovima. Sada je, inače, sve drukčije. Dole, uza samo jezero, kraj puta su čekali drugovi iz intendanture — delili su italijanske bombe — kapom i šakom, što se kaže, i još neku municiju. Bojnu komoru trebalo je rasteretiti za dalje nastupanje.

Sretah još neke stare drugove. Rade Vilotijević Vilotije, pravnik iz Kraljeva, vodi jedan ešelon Centralne bolnice. Divno je čudo kako gura taj čovek! Sećam se, još pre pet godina disao je tako reći samo na jedno pluće i primao pneumotoraks, kao teški tuberan. Evo ga, ne zaostaje sada, već dve godine skoro. Svašta mogu partizani! Zika Avramović je u Drugoj proleter-skoj, to nisam pre znao, neki komesar. Omalen a živ, ozbiljan radnik, sada izgleda sasvim drukčije, u ratničkoj odeći.

Naš bataljon odmah produžava — Boračkom dragom. Iz tog pravca napadaju četnici; to je osetljiv bok glavnog pravca probijanja naših snaga, treba ga obezbediti. Komora je zaostala daleko iza nas. Čitav sledeći dan proveli smo tako — bez hrane. Borašnica sa svojim hridinama i teško prohodnim šumama sačinjava sastavni deo Prenja. Našli smo se ispod kamenitog visa — Poslušnik se zove. Prema zadatku, trebalo je ovladati i tom kotom. Danilo je veoma izdržljiv na nogama; često on sam, sa kuririma, pođe u izviđanje. Predveče je rekao:

»Ovaj Poslušnik će nas poslušati, makar kako bilo. Nisam siguran da gore nema bradonja, ali večeras ipak ne idemo. Ljudi su umorni.«

Međutim, sutra u zoru, četnici su se prvi javili, odozgo. Danilo kao da je imao gotov plan. Bez čekanja, Marjan Krišto i Luka Džalto sa svojim četama, kao kleštima, obuhvatiše kotu. Mi smo ih pomagali — teškim oruđima. Zatreštao je Poslušnik i »poslušao nas«. Sve je bilo gotovo za sat-dva borbe. Posle, dolazi »savoja« i kruži, kruži. Očekivala je, izgleda, ugovoreni znak od četnika — ali kad vide da se njihovi prijatelji četnici tu više ne nalaze — ode. Italijani na nas baciše nekoliko bombi. Svakodnevno, kad je vreme dozvoljavalo, oni su dolazili nad pojedine položaje ovde u gudurama Prenja, i četnicima bacali municiju i ostalo za snabdevanje.

Idemo na novi položaj. Na karti vidim — Crno polje se zove; obeležene su dve-tri kuće, valjda pastirske kolibe, negde ispod Bahtijevice. Ovo su najsureviji predeli Prenja. Studen prodire do srži. Nemaš gde da naložiš vatricu i da se malo ogreješ. Naporno je priti dubok sneg da bi stigao — opet u snežnu pustinju. Idem iza Asima Lošića, sitan čovek — iz Zepča je čini mi se izašao s nama — gledam kako na leđima vuče postolje teškog bacača.

»Možeš li, Asime?« — pitam ga, hoću da mu pomognem.

»Ide nekako« — duva on.

Morali smo na ledima da izvučemo na položaje bacače i mitraljeze. Konji nisu mogli da izađu. Ja sa kuririma iz bataljona podoh zatim da nađem štab. Išli smo, išli, a nigde u snežnoj pustinji između strmih stena, ne vide se tragovi žive duše.

»Gde vam je već taj štab, u đavolu« — pitam kurire.

»Eno, tamo!« — pokazuju. Vide se samo končići modrog dima. Bilo mi je jasno — tek kad smo prišli; naložili su vatre i skupili se oko njih, sneg se rastopio i oni sede u okruglim rupama, više od metra duboko. Zivko Jošilo, kao i uvek, raskopčan, crven u licu i široko nasmejan.

»E baš je crno — ovo Crno polje!« — velim.

»Crno na bijelom« — kaže on. — »Takva ti je stvarnost.«

Posle se nadosmo u jednoj od onih kolibica, na rubu visoravni. Mnoštvo boraca tu se nabilo. Nađoh poznatih, iz one grupe što je došla nedavno. Gojko Durić je moj komšija iz Dubrava; bili smo dosta dugo zajedno, na Hrgudu, posle ustanka. To je rođeni vojnik. Dvojica Domazeta, Novica i Milan, našli se i ovde zajedno. Popričali smo, interesovalo me kako izgleda dole, u Vlahovićima, na Dabru. Novica je postavljen za zamenika komandanta u Treći bataljon. Išao je tamo. Upravo se opraštao s Milanom. Kao najrođenija braća!

»Pazi se« — dovikuje mu Milan. — »Naučili smo se na opreznost!«

Neke naše snage nalaze se tamo preko Zijemalja, oko Porima. Ko je mogao slutiti da je to poslednji rastanak dvojice junaka, Domazeta!

U mrkloj noći slušali smo kako tutnji u pravcu Mostara. Posle su stigli glasovi o borbi na Porimu. Vesti sa Ratkamina. Rekoše da su Mostarci izginuli, ali da su do nogu potukli Italijane i izbili iznad samog grada. »Sa svojih položaja sada vide svetla Mostara« — pričalo se. — »Mora da je gusto u Mostaru...«

Iznenada su stigli kuriri iz štaba brigade, sa naređenjem za hitan pokret.

Samo još jedna žestoka borba sa četnicima — kod Kule. Onda — pravac jug, Nevesinje. Najzad!

»ŽIV IKAD ...«

Malo je bilo takvih forsiranih marševa, od kojih Hercegovci nisu osećali nikakav umor. Kolona je hitala putem podno Crvnja i Crne Gore. Povremeno su nadletali italijanski izviđači.

mitraljirajući kad-kad i bacajući poneku bombu. Na jednom mestu tako, tek što se malo uklonismo ispod stena, u brišućem letu naiđe mali dvokrilac. Mitraljeski rafal uhvati našu Celu, bolničarku. Raseče joj usnu i bradu. Njeno lepo lice, sa crnom kosom i krupnim crnim očima, bilo je poliveno krvlju. Ipak se držala na nogama — odveli su je odmah u brigadni sanitet.

Kad marš, bez odmora, manje-više sigurnom teritorijom, traje tako — čitav dan, a ne ide se u borbu, onda ljudi uz put stalno pričaju, odmaraju se pomalo na vlastitu inicijativu, čak se i pesma čuje. Sada je vladalo izvanredno raspoloženje, jer se već sigurno znalo: Nevesinje je oslobođeno. Idemo u Kasabu.

Beše se odavno smračilo kad smo prošli Kljuna i stigli u Bojišta, pred samu varoš. Borci su pocupkivali od hladnoće, pričali u grupicama, neki — manje zainteresovani — dremali. Onda videsmo na šta se čekalo: stigao je i jedan dalmatinski bataljon i haubički divizion. Oni će zajedno sa Desetom da uđu u Nevesinje — da uveličaju naš svečani nastup. Videh Salku Mr-gana, i on je sa artiljercima. Pevaju, veseli:

*»Da sastavim plavo i garavo,
oj Zoro Zorice ...«*

Kao da se rat završio — tako je izgledao naš ulazak u mali gradić, za čije ime je vezano toliko povesti o ustanku u Hercegovini. Leta četrdeset prve dosta sam obilazio okolo i primicao se, blizu — tek sada evo me na njegovim ulicama. Stab brigade, sa Šegrtom na čelu, na konjima, prati defile. Nađoh se među nekim Crnogorcima. Jedan me zagrlji a drugi mi u džep od šinjela gurnu dve-tri italijanske konzerve. Limenke behu tople — hranu su naši spasavali iz magazina koje je neprijatelj zapalio prilikom povlačenja.

Peti je odmah produžio, u Biograd. Našao sam tamo dosta meštana koji su me poznavali, iz vremena ustanka. Sledovanje je išlo odlično. Jeli smo beli hieb, istina, malo je mirisao na benzin, jer je brašno spasavano iz magazina koje su Italijani polili benzinom, ali nisu stigli da potpale. Održali smo jedan zbor. Mnoge stvari su se ovde promenile. Iz Rasta, ovog zaseoka, nedostaje prilično ljudi — nešto izginulo, nešto se razišlo, u partizane ili u četnike. Tu blizu je minijaturna kuća Rade Parovića, seoskog kovača, rođenog brata Blagojeva. Kad je Petar Drapšin izašao, preko Mostara, sa još dvojicom Spanaca, najpre smo ga svratili kod Parovića. Uspomene, uspomene. Nedavna prošlost, a izgleda — tako davno.

Onda dođe poziv iz štaba brigade. Otišao sam u Kasabu (Nevesinje) i javio se Crnom. Kaže: treba da zamenim Franca, koji je lakše ranjen. Nađoh tamo i Avda Humu. Odavno ga nisam gledao.

»Kad siđemo u stolački kraj, videćemo šta je ostalo od onog što si radio« — smeška se Avdo. — »Ako nešto mobilizujemo, formiraćemo novi bataljon, pa ćemo te poslati k njima ...«

Štab Desete smešten je u jednoj toploj građanskoj kući, punoj serdžada i ćilimčića. Svratio sam, naravno, kod Osmana i drugova. Uvek se opširno ispričamo — sve u onom laganom, polušaljivom tonu. Stanko Bobić jednako galami; sada je izvanredno raspoložen.

Pre no što sam krenuo u štab Petog, pitao sam neke drugove i meštane, gde su Italijani i četnici vršili streljanja žrtava. Gde su grobovi Mira Popare i Pavia Kovačevića, da li se zna? Uputili su nas prema Bojištima, na izlasku iz grada. Tamo nam seljaci iz okolnih kuća objasniše kako ćemo doći do ta dva usamljena groba. Časovi tegobe i bola. Nešto se sakupilo pri dnu grla, pa guši. Humke se još nisu sasvim siegle. Mrazevi pokosili raslinje. Kitica sasusnenog livadskog cveća — očigledno, starija od našeg ulaska u Nevesinje.

»Tu je Miro, a onđe Pavle« — pokazuje mi seljak. — »Streljala ih je desetina karabinijera, u zoru, a posle — Petar Samardžić dotjerao neke zarobljenike, i četnike, da vide i da zakopaju ubijene. Plitko su zakopali, tu su virili Mirovi gumeni opanci...«

Dragi, dobri drugovi. Tu, dakle — ni dva koraka daleko — leže njihovi ostaci. Sećam se Mira. Smenjuju se slike — od šestoškolca u Mostaru, kroz sobicu u suturenu u Beogradu, do Operativnog štaba, politkoma — ponosno i prkosno ali bez poze uzdignute glave, čoveka koji je izražavao narodnu epiku i komunističku revolucionarnost, istovremeno. Na grobove svojih roditelja nisam mogao doći, ti grobovi nisu ni postojali, i zato mi nigde još nije bilo ovako teško, kao pred ovim humkama. Naše pobeđe tako se završavaju. Uvek s nekim prebolnim, trajnim rastankom.

Trebalo je žuriti na nove zadatke. U štabu Petog osećao sam se — kao da već mesecima vršim tu istu dužnost. Danilo je dobio naređenje da bataljon — preko Bežđeđa i Trusine — povede na Hrgud i dalje, na jug. Sa Petim ide i Drugi. Koliko sam se radovao tom novom pravcu nastupanja! Odo smo, znači, na Hrgud. Tamo neću zateći Savu Belovića, ali sigurno ima još dosta starih prijatelja: Andrija Dragović, Cvija, Marko Vulić .. -

Nismo nailazili na ozbiljnije prepreke. Bilo je malo puca-
nja iznad Zovog dola. Četnici su bezglavo bežali, onako isto,
kako su počeli — na Neretvi. Danilo vesto operiše sa svojim
četama, postavi se u centar — stalno ih ima u rukama, i gura
— napred.

»Znaš, nešto nam fali« — govori mi na jednoj čuki iznad
Bežđeđa. »Trebalo bi da svaka četa, čim stigne na određeni
položaj, nečim obeleži svoju poziciju. Da nam je napraviti neke
crvene zastavice ... Ali, od čega?«

Ja se, po nesreći, setih:

»Imam ovde u rancu veliku crvenu zastavu od svile. To je
bila zastava Sreskog komiteta; evo da vidiš — dabarske devojke
na njoj izvezle srp i čekić, sa parolom... Poneo sam je prilikom
povlačenja, najsigurnija je bila — obavijena oko pasa, i dobro
me grejala, zimus ...«

»Taman dobro« — odmah se složio Danilo. — »Iskrojićemo
od nje četiri manja barjačeta; biće zastava, posle!«

Tako završi crvena zastava stolačkog sreskog komiteta.

Bežđeđe je raštrkano selo; na jednom kraju nalazi se
osamljena kućica bivšeg žandarskog narednika Tamindžića.
Tamo sam nekoliko puta, četrdeset prve, bio domaćinski po-
gošćen. Sta li se u međuvremenu odigralo? Verovatno je bivši
narednik otišao sa četnicima.

»Hajdemo da svratimo« — kažem Danilu. — »Nekoga
ćemo naći.«

Na moje prijatno iznenađenje, Tamindžić je bio kod kuće.
Pokriven gunjevima, ležao je u mračnom uglu okrečene sobice.
»Boluje još od prošlog ljeta« — objasniše nam žene. Ali, kad
je on čuo ko dolazi — brzo se digao. Nije mi trebalo mnogo
dosetljivosti pa da vidim — od čega »boluje«. Kako su se sve
dovijali ovi ljudi, posle našeg povlačenja iz Hercegovine! Čak
i bivši narednici, među kojima su četnici našli najviše svojih
komandanata.

Na Gornjoj Trusini — još jedan sukob sa četnicima. Nji-
hovo komandovanje, izgleda, računalo je da su ovamo krenule
sve naše snage, sa Neretve! Na Hrgud stigismo začas, bez ika-
kvih daljih prepreka.

Požurih u Mrvčev Do. Savina krovinjara još stoji uzgor,
nisu imali hrabrosti da i nju zapale. Nađoh Cviju, sestru juna-
kovu. Izljubi me, kao brata.

»Moj Mile, živ ikad ... boogme. Živ ikad ...«

Znam na šta je mislila. Secala se ustanka i Save. Lepo je to rečeno: Živ ikad, a mrtav — nikad. Iznad kuće Andrije Dragovića, dobrog i hrabrog starog vuka, dugo sam gledao tala-sastu ravnicu koja se pružila prema Neretvi — Dubrave. Lepo se vidi rodni, očev dom. Osamljen, pust i ojađen.

Iznenada smo morali da napustimo Hrgud i da se vratimo u Nevesinje. Italijani i četnici, preoteli, izgleda, varošicu.

DALJE I DALJE. NEMA PREDAHA!

U Biogradu — Dalmatinci, Peta brigada iz Devete divizije. Komandant je — naš Petar Božović, kako smo ga mi zvali odnosno — Vojin Popović. Smršao mnogo i — po običaju — priča onako malo iskrenute glave. Nismo ni seli — moralo se dalje. Naši su, štize vest, ponovo vratili Nevesinje. Tamo stigismo u mrak. Četnike odmah, noćas, treba napasti na Maloj Veleži i proterati ih, hrbatom dugačke planine, u Mostar — na Neretvu.

Mali Velež diže se skoro vertikalno; dve čete su zaokružile vis, a mi sa Trećom i Pratećom, malo kasnije, podosmo pravo. Posle nepunog časa penjanja bili smo pri vrhu. Okršaj je kratko potrajao. U mrklom mraku saplitali smo se o kamenje i upadali u rupčage. Ima još dosta snega na visovima Veleži. U tim rupinama naidosmo na nekoliko leševa. Tek je pomalo svitalo, kad se smestimo na novim položajima — daleko ispod Veleži, na rubu Bišine. Iznad same mostarske kotline.

Sunčani su bili ti prvi dani aprila. Italijani su, osećalo se, koncentrisali jake snage, svoje i četničke, da nam onemoguće pristup Neretvi, ako nam to padne na um. I da nas odbace iz područja Nevesinja, ako mogu. A naši, juče-prekjuče, oslobodili Gacko i guraju dalje.

Zaista, po drugi put nam oteše Nevesinje. Tako se to smenjivalo, iz dana u dan. Kad smo se vraćali u pravcu gradića, rafal iz italijanskog aviona pokosi nam Danicu Pažin, malu veselu devojkicu iz Livna. Borci su plakali za njom.

Ni jednog dana za odmaranje, za predah. Naša dva bataljona — Peti i Drugi, zatim ponovo dobiše naređenje za prodor prema jugu. U štab je za zamenika komandanta došao Jovan

Andrić. Vojnik — od glave do pete. Odmeren i hladan. Uvek najpre promisli i gleda po svojoj karti. O vratu nosi stari do-gled, sa koga se boja davno oljuštila. »Nosim ga još od ustanka« — kaže — »kao amajliju.«

Nezadrživo smo išli napred, ka središtu Hercegovine. Ma-glovitog prohladnog jutra prešli smo Dabar polje i prihvatili se strane, prema Vlahovićima. Istim pravcem, kao i pre godinu dana, kad nas je pratila italijanska artiljerija i nepregledni streljački strojevi.

Gore, u selu Potkubašu, zastali smo za trenutak. U jed-noj prijateljskoj kući počastiše nas vrućom varenikom. To su kuće Vujovića. Gledaju nas sa nevericom. Jesmo li zaista parti-zani?! Svejedno što znaju i mene i Danila. Trebalo je vremena da se domaćin pribere. Onda je nekud izašao. »Nemojte otići, tako vam sunca« — reče. — »Pričekajte me malo!«

Šta li je to spremao, pitali smo se. I evo ga, na krkači nosi čoveka koji je podsećao na lešinu. Kost i koža, a potamneo kao da je iz groba izvađen. U stvari i dolazio je iz groba — iz neke duboke mračne jame. Bivši partizan; bio je ranjen i tamo su ga mesecima sakrivali, ispred četnika i Italijana. Kad ga do-maćin spusti na pod, on se osloni na noge i priđe Danilu, pa poče da ljubi crvenu zvezdu na njegovoj kapi. Krstio se.

»Slava bogu, slava bogu! Živi ste ...«

Sutradan, trećeg aprila, oslobodili smo Ljubinje. Onda — pravac Stolac. Napali smo ga zajedno sa partizanskim odredom koji je na tom terenu još ranije formiran. Poginuše dvojica Livnjaka: došli su iz daljine, sa Cincara, i ostali na Humcu, malom brežuljku sa vinogradima, iznad samog Stoca. Milan Domazet je teško ranjen — u glavu. Sutradan, kad smo se povlačili, išao sam pored nosila i nadneo se nad njegovo blede lice. »Kako ti je?« — pitao sam, iako nije trebalo pitati. Nije dugo nadživeo Novicu. Junaci su odlazili, jedan po jedan. Samo tako se moglo dalje — napred.

Deseta je porasla — formiran je i Šesti bataljon. Pozvao me drug Crni i rekao: »Ideš u Šesti...«

Čekale su nove borbe sa četnicima i Italijanima — po Sniježnici, Glogu, Nekudini, po nevesinjskim brdima. Novi, du-gotrajni marševi. Zatim — Sutjeska . . .

Milenko ŠOTRA